

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΣΣΑΒΕΤΑΣ

Η ΤΡΙΤΗ ΡΩΜΗ

Η ΜΟΣΧΑ ΚΑΙ Ο ΘΡΟΝΟΣ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΣΣΑΒΕΤΑΣ

Η ΤΡΙΤΗ ΡΩΜΗ

Η ΜΟΣΧΑ ΚΑΙ Ο ΘΡΟΝΟΣ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Τόποι και πολιτισμοί

Αλέξανδρος Μασσαβέτας, *Η Τρίτη Ρώμη.*

Η Μόσχα και ο θρόνος της ορθοδοξίας

Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος

Επιμέλεια - Διόρθωση: Ελένη Μαρτζούκου

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φίλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση

Copyright© Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)

και Αλέξανδρος Μασσαβέτας, 2019

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Νοέμβριος 2019

ΚΕΤ Γ456 ΚΕΠ 896/19

ISBN 978-960-16-8348-5

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΥΡΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Στους φίλους μου του Inside Story:

την Αρελίνα (Μεράκου), τον Γιάννη (Γορανίτη),
τον Δημήτρη (Ξενάκη), τον Θοδωρή (Χονδρόγιαννο),
την Κατερίνα (Λομβαρδέα), την Κατερίνα (Οικονομάκου),
την Μαργαρίτα (Μιχελάκου), την Ναταλία
(Καραπαναγιώτη), την Νίκη (Κατσαντώνη),
τον Σταύρο (Μαλιχούδη), τον Τάσο (Τέλλογλου)
και την Τατιάνα (Καραπαναγιώτη)

για την γενναία προσπάθεια της ομάδας να προωθήσει
στην Ελλάδα την ερευνητική δημοσιογραφία,
χωρίς πολιτικές και οικονομικές εξαρτήσεις
και με σεβασμό στον αναγνώστη-πολίτη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΜΟΣΧΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΡΟΝΟ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ	13
---	----

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΙΛΟΔΟΞΙΩΝ ΤΗΣ

1. «Οικουμενικό»: Τα προνόμια της Κωνσταντινουπόλεως
στο φυγόκεντρο σύστημα της ορθοδοξίας 21
Η παράδοση αποκέντρωσης και πλουραλισμού στην ρωμαϊκή Ανατολή ...22 • Η ισότητα των επισκόπων, η τάξη τιμής των πατριαρχείων και η πενταρχία ...25 • Αυτοκράτωρ και Εκκλησία: Η «συμφωνία» ...31 • Σχίσματα: Ο κατακερματισμός της ενιαίας χριστιανικής οικουμένης ...37 • Η συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και το «Μέγα Σχίσμα» ισχυροποιούν τον Οικουμενικό Θρόνο ...44
2. Το θρησκευτικό είναι πάντα και πολιτικό: Εκκλησία, κράτος
και εθνική ταυτότητα 55
Αιρέσεις, η πρώτη εκδήλωση «εθνικού αισθήματος» εντός της Εκκλησίας; ...56 • Ανεξάρτητο κράτος και «εθνική Εκκλησία»: Η πορεία προς τον θεσμό της αυτοκεφαλίας ...67
3. Από το Κίεβο ως «μητρόπολη πάσης Ρως» στην Μόσχα
ως «Τρίτη Ρώμη» 81
Η Ρως και το Κίεβο, η «κολυμβήθρα» των Ανατολικών Σλάβων ...82 • Η Ρως υπό ξένη κυριαρχία (Μογγόλοι, Λιθουανοί) ...93 • Η κρίση στις σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη και η Άλωση της «Νέας Ρώμης» ...97 • Η Μόσχα κληρονόμος της Ρως και «Τρίτη Ρώμη» ...103 • Η «Τρίτη Ρώμη» στην πολιτική της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ...111

4. Οι «δύο Ουκρανίες»: Το βάρος της ιστορίας και οι πολλαπλές ταυτότητες 119
Οι Ρουθόνοι στο μέγα δουκάτο της Λιθουανίας και ο «εκρουθηνισμός» του κράτους ...122 • «Gente Ruthenus, natione Polonus»: Ρουθόνοι στην Κοινοπολιτεία ...124 • Η Ένωση του Μπρεστ (1596): Η ουνία και ο διχασμός των Ρουθόνων ...130 • Οι Κοζάκοι, η αναβίωση της μητρόπολης και η άνθηση της ορθοδοξίας στο Κίεβο ...136 • Η εξέγερση του Χμελνίτσκι (1648-1654) και η υποτέλεια στην Ρωσία ...140 • Οι «δύο Ουκρανίες»: Ρουθηνία και Νοβορόσια ...149

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΥΦΑΡΠΑΓΗΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

5. «Η Εκκλησία του κράτους»: Μοχλός εκρωσισμού, όργανο ήπιας ισχύος 155
 Α. Η ΡΩΣΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΩΣ ΜΟΧΛΟΣ ΕΚΡΩΣΙΣΜΟΥ 155
Οι μεταρρυθμίσεις του Νίκωνα και το ρασκόλ (1666-1667) ...155 • Η απορρόφηση της μητρόπολης Κιέβου στην Εκκλησία της Μόσχας ...158 • Εκρωσισμός διά της Εκκλησίας: Γεωργία, Μολδαβία ...163 • «Επανάωση» των ουνιτών: Εκρωσισμός μιας «πολιτισμικά ύποπτης» ομάδας ...167
 Β. Η ΡΩΣΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΩΣ ΟΡΓΑΝΟ ΗΠΙΑΣ ΙΣΧΥΟΣ 172
Άγιον Όρος: Το ρωσικό σχέδιο εποικισμού και διεθνοποίησης του Άθωνος ...174 • Η Αυτοκρατορική Ορθόδοξη Παλαιστινιακή Εταιρεία ...178 • Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία και το «βουλγαρικό σχίσμα» ...184
6. Δεν είναι μόνο η Ουκρανία... Πεδία αντιπαράθεσης από το 1917 ως σήμερα 191
 Α. ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ 192
Δημιουργία εθνικών Εκκλησιών στα ανεξάρτητα κράτη ...192 • Διασπορά: Διάσταση μεταξύ κανονικού δικαίου και εθνικών παραδόσεων ...204 • Η προσπάθεια «μεταφοράς» του πρωτείου στην Μόσχα ...217
 Β. ΜΕΤΑΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ 221
Η αποκατάσταση των εθνικών Εκκλησιών στην Ανατολική Ευρώπη ...221 • Διασπορά στην Δυτική Ευρώπη και Αμερική ...228

7. «Η ιστορία είναι το μέλλον»: Η Ορθόδοξη Εκκλησία στον ρωσικό εθνικισμό και κρατική πολιτική	231
<i>Το εθνικό αφήγημα: Ρως, «τριαδικό έθνος» και αντίσταση στην Δύση ...233 • ΕΣΣΔ: Η σκιά της Ρως, οι εθνικισμοί και η «αντίσταση στην Δύση» ...247 • Εκκλησία «πάσης Ρως»: «Ρωσικός κόσμος» και φονταμενταλισμός ...265 • Πούτιν και πατριάρχης: Η «συμφωνία», οι στόχοι και τα όριά της ...280</i>	
8. Η Ελλάδα στην ρωσική γεωπολιτική:	
Η «ειρηνική επίθεση»	293
Α. ΓΙΑΤΙ Η ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΟ ΣΤΟΧΟ ΤΗΣ ΡΩΣΙΚΗΣ «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΧΕΙΡΑΓΩΓΗΣΗΣ»	293
<i>Ελλαδική Εκκλησία: Ιδιαιτερότητες που την καθιστούν στόχο ...295 • Οι συγκρούσεις Φαναρίου-αρχιεπισκόπων χρυσή ευκαιρία για την Ρωσία ...300 • Νεοελληνική ρωσοπληξία: Παραλογισμός και επιλεκτική αμνησία ...303 • Πούτιν, γέροντες και τηλεμάρκετινγκ: Η διάδοση της «ρωσομανίας» ...309</i>	
Β. ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ, ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ: ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΡΩΣΙΚΗΣ «ΕΙΡΗΝΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΣΗΣ»	322
<i>«Κτίσιμο θέσεων»: Ιστορία, ορθοδοξία και ρωσικά πολεμικά ...327 • Άγιον Όρος: Η κλίκα του Πούτιν και η Ρωσική Αθωνική Εταιρεία ...359 • Η «Πέμπτη Φάλαγγα»: Συνεργάτες, συνοδοιπόροι και «χρήσιμοι ηλίθιοι» ...369 • Η σοβαρότητα του «ρωσικού κινδύνου» για την Αθήνα και το Φανάρι ...385</i>	
9. Ουκρανία: Η νέμεση της «Τρίτης Ρώμης» και του «ρωσικού κόσμου»	391
<i>Ο αγώνας για αυτοκέφαλη Ουκρανική Εκκλησία, 1919-1945 ...393 • Η ανεξαρτησία και το σχίσμα της ορθοδοξίας στην Ουκρανία ...397 • Η Επανάσταση του 2014 και ο «ρωσικός κόσμος» ως Pax Russica ...401 • Ο πόλεμος στην Ουκρανία και το Πατριαρχείο Μόσχας ...406 • Η ρωσική αποχή στην Κρήτη και η ολομέτωπη επίθεση στον Βαρθολομαίο ...410 • Η δημιουργία της αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ουκρανίας ...415 • Πώς θα εξελιχθεί το σχίσμα με την Μόσχα; ...418</i>	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	423
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	457

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΜΟΣΧΑΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΡΟΝΟ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΚΟΣΜΟ ο Οκτώβριος του 2018 υπήρξε –το λιγότερο– επεισοδιακός. Την 11η Οκτωβρίου η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκκίνησε την διαδικασία δημιουργίας αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία. Τέσσερις ημέρες αργότερα μία άλλη Ιερά Σύνοδος, αυτή του Πατριαρχείου Μόσχας και πάσης Ρως, συνήλθε στο Μινσκ της Λευκορωσίας και αποφάσισε την διακοπή της ευχαριστιακής κοινωνίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Πρόκειται για την σοβαρότερη κρίση της ορθοδοξίας από το σχίσμα της Βουλγαρικής Εξαρχίας τον ύστερο 19ο αιώνα. Εκείνο διήρκεσε ογδόντα χρόνια ωστόσο θεραπευθεί.

Η απόφαση του Πατριαρχείου Μόσχας είχε προαναγγελθεί και δεν εξέπληξε παρά ελάχιστους ορθοδόξους. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά πως δεν προκάλεσε σε πολλούς σοκ και αμηχανία. Οι πιστοί της Ρωσικής Εκκλησίας αντιπροσωπεύουν το ήμισυ περίπου των 300.000.000 ορθοδόξων χριστιανών παγκοσμίως. Εάν το σχίσμα Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως μονιμοποιηθεί, η ορθόδοξη οικουμένη θα διχοτομηθεί. Θα πρόκειται για το μεγαλύτερο σχίσμα στην ιστορία της χριστιανοσύνης μετά την Μεταρρύθμιση του 16ου αιώνα, όταν μεγάλο μέρος της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης αποσχίσθηκε από την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Η παρούσα κρίση είναι η μοιραία κατάληξη της θυελλώδους πολιτικής και εκκλησιαστικής κατάστασης που επικρατεί στην Ουκρανία από την ανεξαρτησία της το 1991. Αμφισβητώντας το δικαίωμα του Οικουμενικού Θρόνου να συστήσει εκεί αυτοκέφαλη Εκκλησία, το Πατριαρχείο Μόσχας στην ουσία αμφισβητεί τα πρωτεία της Μητέρας Εκκλησίας, όπως αναφέρεται παραδοσιακά στον ύψιστο θεσμό της ορθοδοξίας ολόκληρος ο ορθόδοξος κόσμος. Αν και στην παρούσα φάση η Μόσχα επικαλείται την ανάγκη να περισώσει την κανονική της δικαιοδοσία, δεν είναι η πρώτη φορά που αμφισβητεί τις προνομίες της Κωνσταντινούπολης.

Πίσω από την αμφισβήτηση αυτήν λανθάνει η φιλοδοξία της Εκκλησίας της Μόσχας να αντιποιηθεί τα πρωτεία του Οικουμενικού Θρόνου, αναλαμβάνοντας η ίδια τα ηνία της ορθοδοξίας. Μια τέτοια φιλοδοξία εμφανίσθηκε τον 16ο αιώνα, μετά την Άλωση της Πόλης, όταν πρωτοδιατυπώθηκε το αφήγημα που ήθελε την Μόσχα να προορίζεται να γίνει η «Τρίτη Ρώμη». Περί τα μέσα του 19ου αιώνα ο αγώνας της Μόσχας για τον «θρόνο» της ορθοδοξίας είχε πια λάβει την μορφή ακήρυχτου πολέμου κατά του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και της εν γένει ελληνόφωνης ορθοδοξίας, πολέμου που διεξήχθη σε περισσότερα μέτωπα ταυτόχρονα.

Σκοπός του παρόντος βιβλίου είναι να ξετυλίξει το νήμα της σύγκρουσης ανάμεσα στην Μόσχα και την Κωνσταντινούπολη. Αν δεν ανατρέξει κανείς στην ιστορία της Ρωσικής Εκκλησίας, είναι αδύνατον να κατανοήσει πώς φθάσαμε στο σημερινό σχίσμα και γιατί αυτό είναι δύσκολο να θεραπευθεί. Έτερος στόχος του βιβλίου να καταδείξει τον ακραιφνώς πολιτικό ρόλο που ανέκαθεν έπαιξε η επίσημη θρησκεία, χιλιετίες πριν εμφανισθούν οι όροι «γεωπολιτική» και «πολιτικές ταυτοτήτων», που σήμερα είναι του συρμού. Πρόκειται

συνεπώς για ένα βιβλίο ιστορικού και πολιτικού, και μόνο δευτερευόντως εκκλησιαστικού, περιεχομένου.

Οι εξελίξεις του 2018 άφησαν πολλούς ορθοδόξους (και πολύ περισσότερους εκτός του ορθοδόξου κόσμου) να αναρωτιούνται ποιο είναι το ακριβές νόημα των όρων «αυτοκέφαλη» και «οικουμενικό». Στο βιβλίο αυτό ξεκινώ λοιπόν «από το μηδέν», χωρίς να θεωρήσω τίποτε γνωστό και δεδομένο. Στόχος μου να γίνει προσιτό στον αναγνώστη που δεν είχε ως τώρα ούτε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολιτική των Εκκλησιών ούτε σχετικές γνώσεις (μέχρι πολύ πρόσφατα εξάλλου ανήκα κι εγώ στην κατηγορία αυτήν), αλλά αισθάνθηκε μετά τις πρόσφατες εξελίξεις την περιέργειά του γύρω από τα ζητήματα αυτά να μεγαλώνει.

Έτσι τα κεφάλαια 1 και 2 εξηγούν βασικές αρχές της ορθόδοξης εκκλησιολογίας (Οικουμενικό Πατριαρχείο, αυτοκέφαλη Εκκλησία) για όσους τα ζητήματα αυτά δεν είναι οικεία. Το κεφάλαιο 1 ιστορεί πώς πολιτισμικοί και ιστορικοί παράγοντες οδήγησαν στην δημιουργία ενός αποκεντρωμένου συστήματος για την ορθόδοξη «οικουμένη». Ιστορείται ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας στα εκκλησιαστικά και εξηγείται το πώς κρατική πολιτική και προσωπικοί ανταγωνισμοί διαπλέκονται αναπόφευκτα με την θρησκεία. Αναφέρονται οι λόγοι για τους οποίους η Εκκλησία αποδέχθηκε την οργάνωσή της σε ιεραρχική δομή και την αναγνώριση ιεραρχικών πρωτείων στον επίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως. Παράλληλα περιγράφεται το κανονιστικό περιεχόμενο των εν λόγω πρωτείων. Το κεφάλαιο 2 εστιάζει στην επιρροή που η εθνική ταυτότητα και οι πολιτισμικές διαφορές είχαν πάνω στην Εκκλησία. Εξηγεί πώς ο συνδυασμός τους με την ανεξάρτητη κρατική οργάνωση οδήγησε στον θεσμό της αυτοκέφαλης Εκκλησίας.

Το κεφάλαιο 3 μιλά για την Ρως, το μεσαιωνικό «ορθό-

δοξο βασίλειο» το όνομα του οποίου εξακολουθεί να επικαλείται ο πατριάρχης Μόσχας («πάσης Ρως»). Εξιστορείται η «βάπτιση των Ρως» και η γένεση στην πόλη και την περιοχή του Κιέβου του πολιτισμού των Ανατολικών Σλάβων, η διάλυση της Ρως συνεπεία της μογγολικής εισβολής και η μετεγκατάσταση του μητροπολίτη πάσης Ρως στην Μόσχα. Περιγράφεται η διαμόρφωση της ταυτότητας και των φιλοδοξιών της Εκκλησίας της Μόσχας και η απαρχή των ιδεολογημάτων –όπως εκείνο της Τρίτης Ρώμης– που σημαδεύουν την κοσμοθεωρία της μέχρι σήμερα.

Το κεφάλαιο 4 αναλύει πώς η διαφορετική ιστορική εμπειρία Ουκρανών και Λευκορώσων διαμόρφωσε μια εθνική ταυτότητα ξεχωριστή από εκείνη των Ρώσων. Εξηγεί πώς η συμπερίληψη στο ουκρανικό κράτος περιοχών με εντελώς διαφορετική ιστορική διαδρομή οδήγησε στις «δύο Ουκρανίες», μια κοινωνία διαιρεμένη ως προς τις πολιτισμικές αναφορές και την συλλογική της ταυτότητα.

Στο κεφάλαιο 5 ιστορείται η χρήση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από το κράτος, τόσο κατά την αυτοκρατορική όσο και κατά την σοβιετική περίοδο, ως μοχλού πολιτισμικού εκρωσισμού στο εσωτερικό μέτωπο και οργάνου ήπιας ισχύος στο εξωτερικό.

Το κεφάλαιο 6 ιστορεί τις περιπτώσεις, από το 1917 ως την πρόσφατη κρίση στην Ουκρανία, όπου η Μόσχα συγκρούσθηκε με την Κωνσταντινούπολη για την δικαιοδοσία και την επιρροή τόσο σε χώρες με παραδοσιακά ορθόδοξη παρουσία, όσο και στην διασπορά.

Το κεφάλαιο 7 ασχολείται με τον ρωσικό εθνικισμό, την θέση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο εθνικό αφήγημα και την ιδεολογία που την διαπνέει στις μέρες μας. Εξηγεί παράλληλα γιατί η Ρωσία δεν μπορεί να αποδεσμευθεί από τα φαντάσματα της αυτοκρατορικής της ιστορίας.

Το κεφάλαιο 8 ασχολείται με τον υβριδικό πόλεμο που η Ρωσία διεξάγει στην Ελλάδα. Στόχος του να στρέψει την ελλαδική Εκκλησία και την ελληνική κοινωνία εναντίον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και του δυτικού προσανατολισμού της χώρας. Ιστορείται το χρονικό της ρωσικής «ειρηνικής επίθεσης» στην Ελλάδα και παρουσιάζεται το δίκτυο που οι Ρώσοι έχουν εξυφάνει προκειμένου να προωθήσουν τους γεωπολιτικούς τους στόχους.

Το κεφάλαιο 9 αναφέρεται στην κρίση της ουκρανικής αυτοκεφαλίας, το κύριο μέτωπο της σύγκρουσης Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως. Παραθέτει το πώς οδηγηθήκαμε σε αυτήν και αποτολμά μια αποτίμηση της κατάστασης.

Το βιβλίο αυτό δεν θα μπορούσε να έχει γραφεί χωρίς την πολύτιμη και συστηματική βοήθεια προσώπων που μοιράσθηκαν τις σκέψεις, την εμπειρία, τις πηγές και τις επαφές τους μαζί μου, με εξοικείωσαν με ζητήματα που δεν κατείχα, διάβασαν τα δοκίμια και προέβησαν σε εύστοχες και χρήσιμες παρατηρήσεις. Ευχαριστώ από καρδιάς (κατ' αλφαβητική σειρά) τον δημοσιογράφο του *Economist* και συγγραφέα Μπρους Κλαρκ, γνώστη της ελληνικής και ρωσικής γλώσσας και πολιτικής και εκκλησιαστικής πραγματικότητας· την ιστορικό Μαριάννα Κορομηλά, που εδώ και χρόνια μελετά τα ζητήματα των πρεσβυγενών πατριαρχείων· τον δημοσιογράφο του εκκλησιαστικού ρεπορτάζ Ανδρέα Λουδάρο, γνώστη των εκκλησιαστικών παρασκηνίων· τον πανεπιστημιακό Σωτήρη Μητραλέξη, διδάκτορα φιλοσοφίας, πολιτικής επιστήμης και θεολογίας· τον διπλωματικό συντάκτη της *Καθημερινής* και ιστορικό Βασίλη Νέδο· τον ιστορικό και συγγραφέα Κώστα Σταματόπουλο, γνώστη της εκκλησιαστικής και της ρωσικής ιστορίας· τον δημοσιογράφο Τάσο Τέλλογλου με το αλάνθαστο ερευνητικό αισθητήριο και τις

αστείρευτες πηγές· τον δημοσιογράφο Σταύρο Τζίμα, γνώστη της βορειοελλαδικής και αγιορειτικής πραγματικότητας. Ο μητροπολίτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο μοναχός του Αγίου Όρους και ο Ρώσος αρχιερέας που δεν μπορώ να αναφέρω επωνύμως θα ήθελα να γνωρίζουν πως τους είμαι ευγνώμων.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους: Βλάση Αγτζίδα, Ευάγγελο Βενιζέλο, Αριστείδα Βικέτο, Αντώνη Διαματάρη, Kerin Hope, Μανώλη Καλατζή, Γιάννη Καρά, Τατιάνα Καραπαναγιώτη, Νίκο Κοσμίδη, Σεργκέι Κοσσμάν, Κατερίνα Λομβαρδέα, Νικολάι Μιτρόχιν, Ντίμιταρ Μπέτσεφ, Δημήτρη Ξενάκη, Κατερίνα Οικονομάκου, Μπογντάν Παβλίσς, Νίκο Παπαχρίστου, Αρτέμι Πορομαρένσκι, Αντρέι Σαβένκο, Όλγκα Σσαπολάγεβα, Χρόνη Τσιανάκα, Σεργκέι Τσσαπνγίν, Ραντιόν Τσέπελυι, Αντρέι Φερτ, Κωνσταντίνο Φίλη, Κιρίλ Χόβορουν, Θοδωρή Χονδρόγιαννο, αλλά και τις Άννα, Γκαλίνα και Ζζένια, που μου έμαθαν τις πρώτες λέξεις στα ρωσικά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, και αυτήν την φορά, στην Άννα Πατάκη και στους Κώστα Γιαννόπουλο και Ελένη Μαρτζούκου για την ενθάρρυνση και την υπομονή τους. Ευχαριστώ θερμά την Στέλλα Γκρανιά για το υπέροχο εξώφυλλο!

Αθήνα, Οκτώβριος 2019

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΙΛΟΔΟΞΙΩΝ ΤΗΣ

I. «ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ»: ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΣΤΟ ΦΥΓΟΚΕΝΤΡΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΔΙΑΜΑΧΗΣ ανάμεσα στην Μόσχα και την Κωνσταντινούπολη για επιρροή στον ορθόδοξο κόσμο βρίσκονται τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που για πάνω από μιάμιση χιλιετία αποτελούν πυλώνα της ορθόδοξης οικουμένης. Τα πρωτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου μεταξύ των Ορθοδόξων Εκκλησιών και τα προνόμια που απορρέουν από αυτά έχουν καθορισθεί από τις οικουμενικές συνόδους των πρώτων αιώνων. Η Μόσχα τα αμφισβητεί στην πράξη, θέτοντας έτσι σε αμφισβήτηση και την τάξη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο ορθόδοξο στερέωμα.

Η λέξη «οικουμένη» αρχικά αναφερόταν στην ενιαία Εκκλησία, τόσο εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας όσο και πέραν αυτής. Οι επτά οικουμενικές σύνοδοι ονομάστηκαν έτσι καθώς σε αυτές συμμετείχαν (ή είχαν πάντως δικαίωμα συμμετοχής) επίσκοποι από ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο. Η προεξάρχουσα θέση της Κωνσταντινουπόλεως στο εκκλησιαστικό στερέωμα αναγνωρίσθηκε νωρίς, καθώς η πόλη ήταν η έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας. Οι ιστορικές περιστάσεις ενίσχυσαν σταδιακά την πρωτοκαθεδρία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Καθώς αλληπάλληλα σχίσματα κατακερμάτισαν την

χριστιανική οικουμένη τον 5ο αιώνα, η θέση του ισχυροποιήθηκε εντός εκείνου του τμήματός της που παρέμεινε στην ορθόδοξη ομολογία. Με την κατάληψη της κανονικής επικράτειας των Πατριαρχείων Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων από τους μουσουλμάνους τον 7ο αιώνα, η θέση της Κωνσταντινούπολης ενδυναμώθηκε ακόμη περισσότερο.

Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες συναπαρτίζουν σήμερα λοιπόν την «οικουμένη», της οποίας το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αποτελεί την κορυφή. Στο έντονα αποκεντρωμένο σύστημα των αυτοκέφαλων και εθνικών Εκκλησιών της ορθοδοξίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο έχει επιφορτισθεί με ρόλο ρυθμιστικό και συντονιστικό. Η πρακτική σημασία του ρόλου αυτού έγινε φανερή τα τελευταία χρόνια, ιδίως κατά την σύγκληση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου των Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Κρήτη (2016) και την δημιουργία της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως δέκατης πέμπτης αυτοκέφαλης Εκκλησίας της ορθοδοξίας (2018). Η αναγνώρισή της από τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες φαίνεται πως θα αποτελέσει μακρόχρονη και επίπονη διαδικασία, ενώ πιθανότατα θα είναι μερική και όχι καθολική.

Η παράδοση αποκέντρωσης και πλουραλισμού στην ρωμαϊκή Ανατολή

Μία προφανής διαφορά της ορθοδοξίας από τον ρωμαιοκαθολικισμό είναι πως η πρώτη δεν είναι αυστηρά δομημένη γύρω από μία κεντρική αρχή, όπως ο δεύτερος. Το ορθόδοξο σύμπαν δεν παρουσιάζει την ιεραρχική ομοιομορφία της Εκκλησίας της Ρώμης· δεν υφίσταται ορθόδοξο

αντίστοιχο του πάπα. Αυτή η διαφορά στην οργάνωση εμφανίσθηκε πολύ νωρίς στην ιστορία της ενιαίας τότε ακόμη Εκκλησίας· απηχεί την αποκλίνουσα πορεία του ανατολικού και του δυτικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τα διαφορετικά εκατέρωθεν πολιτισμικά και κοινωνικά δεδομένα. Οι ανατολικές επαρχίες ήταν σαφώς πιο αστικοποιημένες και πιο εύπορες από τις δυτικές, ενώ τις κατοικούσαν αρχαίοι λαοί με λαμπρή καθένας τους καλλιτεχνική και λογοτεχνική παράδοση. Οι δυτικές επαρχίες –ιδίως εκτός ιταλικής χερσονήσου– είχαν περισσότερο αγροτικό χαρακτήρα, ενώ οι λαοί που τις κατοικούσαν αποδείχθηκαν πολύ πιο εύκολα αφομοιώσιμοι στον λατινόφωνο πολιτισμό της Ρώμης.

Την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, εποχή διάδοσης του χριστιανισμού στην αυτοκρατορία, μεγάλο μέρος των ανατολικών επαρχιών της (σημερινή Ελλάδα, νότια Βαλκάνια, δυτική Μικρά Ασία, Πόντος) είχε σχεδόν πλήρως εξελληνισθεί γλωσσικά. Ο εξελληνισμός της μικρασιατικής ενδοχώρας έμελλε να ενταθεί τους επόμενους αιώνες. Η ελληνική επικρατούσε απόλυτα και στις μεγάλες πόλεις που ιδρύθηκαν την ελληνιστική περίοδο σε μη ελληνόφωνες χώρες (Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια), αλλά και στην πνευματική ζωή όλων των εθνών της ρωμαϊκής Ανατολής. Οι Ρωμαίοι συνέχισαν και επέτειναν την πολιτική εξελληνισμού της Ανατολής που είχαν εκκινήσει οι Διάδοχοι. Για τον λόγο αυτόν εξάλλου γίνεται λόγος από τους ιστορικούς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας για «ελληνική Ανατολή» και «λατινική Δύση».

Η γλωσσική διαφορά δεν ήταν πάντως απόλυτη. Στην μεν Δύση οι ανώτερες τάξεις της ρωμαϊκής κοινωνίας στην ίδια την Ρώμη και την ιταλική χερσόνησο ήταν καλοί γνώ-

στες της ελληνικής γλώσσας και μετείχαν της ελληνικής παιδείας, πιθανώς ως την κατάρρευση του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Στην δε Ανατολή, στα εδάφη της σημερινής Ρουμανίας, η δημώδης λατινική γρήγορα αντικατέστησε τις τοπικές γλώσσες και επεβλήθη απόλυτα τα χρόνια των διαδόχων του Τραϊανού. Παράλληλα αρχαίες γλώσσες όπως η κοπτική (Αίγυπτος) και η αραμαϊκή (Συρία, Παλαιστίνη, Μεσοποταμία) κυριαρχούσαν στην ύπαιθρο των αντιστοιχών χωρών, ενώ την πανάρχαια λογοτεχνική παραγωγή τους συνέχιζαν νέα έργα, κυρίως εκκλησιαστικά.

Το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, αντίθετα, γρήγορα εκλατινίσθηκε σε μέγιστο βαθμό. Οι «γηγενείς» γλώσσες (καρχηδονιακή φοινικική, «βερβερική», κελτική, ιβηρική κ.ο.κ.) δεν είχαν παρά περιορισμένη λογοτεχνική παραγωγή και –για το διάστημα που επιβίωσαν– καμία επιρροή στην γενικότερη πνευματική ζωή· οι συγγραφείς των αντίστοιχων εθνών έγραφαν στην λατινική. Στην Δύση η Ρώμη υπήρξε εξοχή και παρέμεινε για μεγάλο διάστημα η μία και μόνη μεγαλούπολη. Μετά την κατάρρευση του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας, που υπέκυψε στις βαρβαρικές εισβολές κατά τα τέλη του 5ου αιώνα, η Εκκλησία της Ρώμης απέμεινε ο μόνος θεματοφύλακας του ρωμαϊκού πολιτισμού, παραδόσεων και πολιτικής κληρονομιάς (Runciman 1968: 6). Στην Δύση δεν υπήρχε αντίστοιχο του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης – μοναδική και μακραίωνα εξουσία σε μεγάλη επικράτεια με καταβολές σε εκείνη των αυτοκρατόρων της Ρώμης. Η εξουσία του πάπα απέκτησε έτσι και κοσμικές προεκτάσεις.

Στην Ανατολή, από την άλλη, ήμαζαν περισσότερες

μεγαλουπόλεις – η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, η Έφεσος, η Σμύρνη, η Πέργαμος. Οι δύο μεγαλύτερες, η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια, είχαν μάλιστα διαδραματίσει και-ριο ρόλο στην διάδοση της νέας πίστεως και την διαμόρφωση της θεολογίας της. Η Κωνσταντινούπολη, που ιδρύθηκε το 330 ως «Νέα Ρώμη» για να αντικαταστήσει την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, τις υποσκέλισε μεν γρήγορα σε πολιτική σημασία, άργησε όμως να φθάσει το πνευματικό τους επίπεδο. Η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια δεν ήταν καθόλου διατεθειμένες να υπαχθούν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία άλλου κέντρου (Runciman 1968: 8).

Πέραν του ανταγωνισμού μεταξύ των μεγαλουπόλεων, υπήρχε και εκείνος των γλωσσών και των εθνοτοπικών ταυτοτήτων. Η λαμπρή λογοτεχνική κληρονομία στην ελληνική, αραμαϊκή και κοπτική έκανε αδύνατη την αποδοχή στην Ανατολή μίας και μόνο γλώσσας ως «ιερής γλώσσας» της νέας θρησκείας με τον ίδιο τρόπο που η λατινική έγινε δεκτή ως ιερή γλώσσα της Εκκλησίας σε ολόκληρο το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Για όλους αυτούς τους λόγους αναπτύχθηκε εξαρχής στις ανατολικές επαρχίες μια φυγόκεντρη εκκλησιαστική οργάνωση – συνέπεια αναπόφευκτη της άμιλλας μεταξύ των αρχαίων λαών της και των αντίστοιχων μητροπόλεων-φάρων πολιτισμού.

Η ισότητα των επισκόπων, η τάξη τιμής των πατριαρχείων και η πενταρχία

Τυπικά κάθε επίσκοπος θεωρείτο (και ακόμη θεωρείται) ίσος χαρισματικά προς όλους τους άλλους, με το χάρισμά του να απορρέει από την χειροτονία του. Η χαρισματική ισότητα των επισκόπων αποτελεί βασική αρχή της ορθό-

δοξης εκκλησιολογίας, ενώ σχετίζεται, σημειώνει ο ιστορικός Κώστας Σταματόπουλος, με την Θεία Ευχαριστία: «Η ισότητα-ταυτότητα των Ευχαριστιών που τελούνται στο όνομα του επισκόπου εις τόπον και τύπον Χριστού είναι η βάση της ισότητας μεταξύ των επισκόπων». Η Εκκλησία γίνεται αντιληπτή ως περιλαμβάνουσα το σύνολο των πιστών, ζωντανών και νεκρών (Runciman 1977: 2), και λειτουργεί γύρω από ένα χριστοκεντρικό σύστημα. Ο Ιησούς είναι η κεφαλή και ο «Μέγας Αρχιερέυς» της Εκκλησίας· εκείνος μεταβιβάζει, μέσω της αποστολικής διαδοχής, την χαρισματική εξουσία στους επισκόπους, καθιστώντας τους τα όργανα διά των οποίων τελεί τα μυστήρια (<https://el.orthodoxwiki.org/Ιεροσύνη>). Η αρχή της χαρισματικής ισότητας των επισκόπων δεν αμφισβητήθηκε ποτέ.

Στην πράξη ωστόσο διαμορφώθηκε σταδιακά μία ιεραρχία μεταξύ των επισκόπων, η οποία αντικατόπτριζε την σημασία των αντίστοιχων μεγαλοπόλεων στην διοικητική δομή της αυτοκρατορίας. Η αρχή της ιεραρχίας εισήχθη στον κόσμο της Εκκλησίας από το πολιτικό σύστημα της αυτοκρατορίας και απεδείχθη χρήσιμη για την διοίκησή της (Honorun 2018: 5). Για λόγους ευκολίας, αλλά και συνήθειας, η εκκλησιαστική ακολούθησε την διοικητική οργάνωση· η σημασία κάθε εκκλησιαστικής έδρας ήταν ανάλογη της πολιτικής σημασίας της πόλης που την φιλοξενούσε. Οι επίσκοποι των πόλεων όπου έδρευαν οι έπαρχοι απέκτησαν έτσι αυξημένο κύρος. Ο επίσκοπος Ρώμης γρήγορα αναγνωρίστηκε ως πρώτος τη τάξει. Επιχειρήθηκε, σε θεολογικό επίπεδο, τα εκκλησιαστικά πρωτεία της Ρώμης να αποδοθούν στο γεγονός ότι ιδρυτής της Εκκλησίας της ήταν ο απόστολος Πέτρος –σημαντικότερος των αποστόλων, η «πέτρα της Εκκλησίας»–,

και η πόλη τόπος του μαρτυρίου τόσο του Πέτρου όσο και του Παύλου.

Στην πραγματικότητα η Ρώμη απέκτησε την πρώτη θέση εντός της Εκκλησίας ακριβώς επειδή αποτελούσε την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Οι θέσεις που εξέφραζε και οι αποφάσεις που εξέδιδε ο επίσκοπος Ρώμης έχαιραν ιδιαίτερου σεβασμού. Με την μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη το 330, ο εκεί επίσκοπος γρήγορα αναγνωρίσθηκε ως δεύτερος τη τάξει, αντικαθιστώντας τον Αλεξανδρείας στην θέση αυτήν. Ο 3ος κανόνας της Οικουμενικής Συνόδου της Κωνσταντινούπολης (381) αναγνώρισε το προβάδισμα της Κωνσταντινούπολης έναντι της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας. Ο 28ος κανόνας της Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας απέδωσε στην Κωνσταντινούπολη «τὰ ἴσα πρεσβεία» («*aequa privilegia*» λατινιστί) με την Ρώμη. Ωστόσο τα πρωτεία της Ρώμης εντός της ενιαίας ακόμη Εκκλησίας δεν αμφισβητήθηκαν, παρότι στην Ανατολή η θέση πως η μεταφορά της πολιτικής ισχύος συνεπέφερε και την μεταφορά των εκκλησιαστικών πρωτείων βρήκε μεγάλη απήχηση.

Η Αλεξάνδρεια είχε υπάρξει, ήδη από τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης των Πτολεμαίων, το αδιαμφισβήτητο κέντρο της ελληνορωμαϊκής φιλοσοφίας. Παρέμενε το ύψιστο πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο της αυτοκρατορίας, πολιτιστικός φάρος μεγέθους αντιστοίχου προς τον τιτάνιο φάρο του λιμανιού της. Η πόλη διέθετε την αρχαιότερη σχολή θεολογίας και ήταν γεμάτη θεολόγους που μπορούσαν (και είχαν την διάθεση) να παίζουν με έννοιες λεπτές και δυσνόητες και να συμβιβάζουν τα ασυμβίβαστα. Στην Αλεξάνδρεια μεταφράσθηκε η Παλαιά Διαθήκη από την

εβραϊκή στην ελληνική και πρωτοδιατυπώθηκαν οι βασικές αρχές της (ομολογουμένως εξόχως περίπλοκης) χριστιανικής θεολογίας. Ο χριστιανισμός διαδόθηκε στην Αίγυπτο ταχύτερα απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ρωμαϊκή επαρχία.

Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι Αιγύπτιοι χριστιανοί πρέπει να ξεπερνούσαν κατά πολύ αριθμητικά εκείνους τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Μικρά Ασία-Ανατολή. Για όλους αυτούς τους λόγους ο επίσκοπος Αλεξανδρείας αναγνωρίσθηκε δεύτερος τη τάξει, ώσπου υποβιβάσθηκε στην τρίτη θέση μετά την αναβάθμιση του Κωνσταντινουπόλεως. Η Αλεξάνδρεια δυσκολεύτηκε πολύ να συμβιβασθεί, τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, με το γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη της είχε υφαρπάξει την δεύτερη θέση. Η σχετική πικρία των Αλεξανδρινών διαφαίνεται στις χριστολογικές διαμάχες, κατά τις οποίες οι πάπες Αλεξανδρείας κατόρθωσαν να εκθρονίσουν τρεις πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως.

Η Εκκλησία της Αντιόχειας, της μεγάλης αντιζήλου της Αλεξάνδρειας, είχε κι αυτή ιδρυθεί από τον απόστολο Πέτρο. Η πόλη απέκτησε, προς μεγάλη δυσαρέσκεια των κατοίκων της, την τέταρτη θέση, έχοντας όμως υπό την δικαιοδοσία της ολόκληρη την Μέση Ανατολή, πλην των Αγίων Τόπων. Τόσο η Αλεξάνδρεια όσο και η Αντιόχεια είχαν υπό την δικαιοδοσία τους χώρες εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας. Υπό την Αλεξάνδρεια τελούσε θεωρητικά «πάσα η Αφρική» (εξαιρέσει της αυτόνομης Εκκλησίας της Καρχηδόνας, που τελούσε υπό την Ρώμη)· πρακτικά, η Αλεξάνδρεια ήλεγχε την Νουβία και την Αιθιοπία (Αυτοκρατορία της Αξώμης). Υπό την Αντιόχεια βρισκόταν «πάσα η Ανατολή»· στην πράξη το πατριαρχείο της

ήλεγχε την Ιβηρία του Καυκάσου (Κάρτλι, τμήμα της σημερινής Γεωργίας) και τους χριστιανούς της Περσίας και Μεσοποταμίας. Τέλος, η Ιερουσαλήμ, όπου γεννήθηκε η νέα θρησκεία, δεν έλαβε παρά την πέμπτη θέση, τιμητικά, ως Αγία Πόλη· η σημασία της στο πολιτικό οικοδόμημα της αυτοκρατορίας ήταν ανέκαθεν (και παρέμεινε) μηδαμινή. Η δικαιοδοσία της δεν επεκτεινόταν πέραν των Αγίων Τόπων.

Η ως άνω ιεράρχηση των μητροπόλεων γρήγορα παγιώθηκε ως θεμέλιο της εκκλησιαστικής τάξης. Σταδιακά οι πέντε επίσκοποι απέκτησαν τον τίτλο του πατριάρχη. Εκείνος της Αλεξανδρείας είναι ο μόνος, μαζί με τον επίσκοπο Ρώμης, στον οποίο οι ίδιοι οι πιστοί απέδωσαν το προσωνύμιο «πάπας» (το διατηρούν μέχρι σήμερα τόσο ο ελληνορθόδοξος όσο και ο Κόπτης πατριάρχης Αλεξανδρείας). Τα πέντε αρχαία αυτά πατριαρχεία της χριστιανοσύνης είναι γνωστά ως «πρεσβυγενή». Η τάξη των πατριαρχών έχει χαρακτήρα τιμητικό («πρωτεία τιμής»). Η ιεραρχία είναι, τονίζει ο Κώστας Σταματόπουλος, σαφώς δευτερεύουσα σε σχέση με την αρχή της ισότητας των επισκόπων, που βρίσκεται στην ουσία της χριστιανικής θεολογίας. Προήλθε από την ανάγκη της Εκκλησίας να προσαρμοσθεί οργανωτικά στις πολιτικές δομές του ρωμαϊκού κράτους.

Θεωρητικά την Εκκλησία διοικούσαν οι πέντε πατριάρχες από κοινού, αρχή γνωστή ως «πενταρχία». Στην Ανατολή ουδέποτε έγινε δεκτή η θέση πως οποιοσδήποτε από τους πατριάρχες θα μπορούσε να είναι «αλάθητος». Για να επιλυθεί οποιαδήποτε διαφορά δογματικού χαρακτήρα, απαιτείτο η σύγκληση σε σύνοδο όλων των επισκόπων της οικουμένης – που ταυτιζόταν με τον (ενιαίο

ακόμη) χριστιανικό κόσμο. Η οικουμενική σύνοδος εξασφάλιζε την ενότητα της Εκκλησίας, δογματική και διοικητική, και εξέδιδε αποφάσεις που δέσμευαν ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο. Οι οικουμενικές σύνοδοι επιβεβαίωσαν και την τάξη των εδρών της πενταρχίας, επιλύοντας τις μεταξύ τους διαφωνίες. Η δικαιοδοσία των πρεσβυγενών πατριαρχείων εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ρυθμίστηκε έτσι βάσει αυστηρών γεωγραφικών κριτηρίων. Ορίστηκε πως κανείς επίσκοπος δεν μπορεί να επέμβει σε περιοχή υπό την δικαιοδοσία άλλου επισκόπου, πράξη που κατονομάσθηκε «εισπήδηση». Η Σύνοδος της Χαλκηδόνας φρόντισε να ρυθμίσει, με τον κανόνα 28, και τα σχετικά με την δικαιοδοσία πέραν των συνόρων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο εν λόγω κανόνας αναγνωρίζει στην Κωνσταντινούπολη το προνόμιο να χειροτονεί επισκόπους «ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς [ἔθνεσι]», στις περιοχές δηλαδή πέραν των συνόρων που δεν ανήκαν ήδη σε κάποιο από τα άλλα πατριαρχεία (π.χ. η Αφρική στην Αλεξάνδρεια, η Ασία στην Αντιόχεια κτλ.). Τον 28ο κανόνα επικαλείται το Οικουμενικό Πατριαρχείο για να στηρίξει την δικαιοδοσία του στην ορθόδοξη διασπορά ανά τον κόσμο (Δυτική Ευρώπη, Βόρεια και Νότια Αμερική, Ωκεανία, Άπω Ανατολή κ.ο.κ.).

Οι όροι του άρθρου ως προς την ορθόδοξη διασπορά έχουν γεννήσει, από τον 20ό αιώνα και εφεξής, αμφισβητήσεις και διαφορετικές ερμηνείες από τα λοιπά πρεσβυγενή πατριαρχεία, αλλά και από εκείνο της Μόσχας. Συμβιβαστικά, λειτουργούν στις παραδοσιακά μη ορθόδοξες χώρες σχήματα παράλληλης δικαιοδοσίας (βλ. κεφ. 6). Πέραν της δικαιοδοσίας στην διασπορά του κανόνα 28, οι κανόνες 9 και 17 της Συνόδου της Χαλκηδόνας αναγνω-

ρίζουν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το αποκλειστικό δικαίωμα να εκδικάζει προσφυγές κατά κληρικών άλλων πατριαρχείων – μορφή υπερόριας δικαιοδοσίας. Λειτουργεί δηλαδή ως είδος «Αρείου Πάγου» της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης (Ζιώζιου 2019β). Το δικαίωμα του «εκκλήτου», όπως αυτό ονομάζεται, έχει και αυτό γεννήσει αμφισβητήσεις και διαξιφισμούς ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες.

Αυτοκράτωρ και Εκκλησία: Η «συμφωνία»

Η σύγκληση οικουμενικής συνόδου αποτελούσε προνόμιο του αυτοκράτορα, εκπροσώπου των θεών επί της γης κατά την αυτοκρατορική ιδεολογία της Ρώμης. Τον αυτοκράτορα Ρωμαίων περιέβαλλε μια αύρα ιερότητας, ήδη τον καιρό της παλιάς θρησκείας, η οποία βασιζόταν στον συγκρητισμό. Η ιερότητα αυτή ενισχύθηκε μετά τον εκχριστιανισμό του κράτους, ιδίως στις ανατολικές επαρχίες.

Για τους αρχαίους λαούς της Ανατολής, η ταύτιση της μοναρχίας με τα θεία ήταν πίστη χιλιετιών· ο μονάρχης θεωρείτο εικόνα των θεών επί της γης και ταυτόχρονα ο μεσολαβητής μεταξύ εκείνων και των υπηκόων του. Στην Αίγυπτο πιστευόταν πως ο φαραώ καταγόταν από τους θεούς· αποτελούσε ενσάρκωση του Ώρου, θεού-ήλιου, ενώ θεοποιείτο μετά θάνατον. Στην Περσία πιστευόταν πως ο Μίθρας, θεός του φωτός, έντυνε τον «βασιλέα των βασιλέων» με εκτυφλωτική δόξα, που αναπαρίσταται στα ανάγλυφα ως σύνολο αχτίδων που ακτινοβολούν από την κεφαλή του μονάρχη. Στην παράδοση των Ισραηλιτών υπήρχε το πρότυπο του βασιλέα-ιερέα. Στην αρχαιότητα

«δεν υπήρχε θρησκεία χωρίς πολιτική ή το αντίθετο. Ο διαχωρισμός των δύο θεωρείτο αδιανόητος». Στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η θρησκεία δεν αποτελούσε ιδιωτική υπόθεση, αλλά δημόσια. Το κράτος θεωρούσε πως οι υπήκοοί του επείχαν, στο θρησκευτικό πεδίο, υποχρέωση έναντί του αντίστοιχη της φορολογικής και στρατιωτικής τους υποχρέωσης (Honorun 2018: 3, 39). Η υπακοή στον μονάρχη εξισωνόταν με τις υποχρεώσεις των πιστών προς τους θεούς.

Οι πρώτοι χριστιανοί απέδωσαν μεγάλη σημασία στον διαχωρισμό πολιτικής και πίστεως που κήρυξε ο Ιησούς, προσπαθώντας να τον εφαρμόσουν στην πράξη σε ένα κράτος που γρήγορα κήρυξε τον χριστιανισμό υπό διωγμό. Μετά την υιοθέτηση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας όμως επήλθε η ένωση της πολιτικής και της θρησκείας, και μάλιστα σε βαθμό πολύ στενότερο απ' ό,τι στο παρελθόν. Η συμβιωτική τους σχέση έδωσε τέλος στην παράδοση ελευθερίας συνειδήσεως που τηρούσαν οι πρώτες κοινότητες. Οι χιλιετίες πρακτικές των μοναρχών, ιδίως στην Ανατολή, είχαν προετοιμάσει καλά το έδαφος για τις παρεμβάσεις των αυτοκρατόρων στα ζητήματα της πίστεως.

Στην χριστιανική πλέον Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η θεία καταγωγή θα έμοιαζε βλάσφημη και η ιερότητα του προσώπου του αυτοκράτορα προσέλαβε διαφορετικό περιεχόμενο – εκείνο του «αντιβασιλέα», επί γης αντιπροσώπου δηλαδή του Θεού-βασιλέα, και του υπερασπιστή της ορθής πίστεως. Η θεϊκή προέλευση τόσο της ιεροσύνης όσο και της αυτοκρατορικής εξουσίας αποτελούσε θεμέλιο του αυτοκρατορικού ιδεολογικού αφηγήματος. Ο αυτοκράτωρ, όχι ο επίσκοπος Ρώμης (ή Κωνσταντινουπόλεως), θεωρείτο

εικόνα του Θεού επί γης. Κατά την στέψη του λάμβανε το χρίσμα με Άγιο Μύρο από τον πατριάρχη, ενώ μεταλάμβανε εντός του ιερού μαζί με τον κλήρο.

Οι αυτοκράτορες Κωνσταντινουπόλεως παρίστανται να ενθρονίζονται από τον Ιησού και την Θεοτόκο, ενώ φέρουν πάντοτε φωτοστέφανο. Αυτοκράτωρ και πατριάρχης, Εκκλησία και πολιτεία, αποτελούσαν τις δύο φύσεις που συνυπήρχαν αχώριστες στην υπόσταση της χριστιανικής αυτοκρατορίας (Honoring 2018: 5). Ο μεν αυτοκράτωρ ορκιζόταν να διαφυλάττει την αποστολική παράδοση, να προστατεύει την Εκκλησία και να επιβάλλει το ορθό δόγμα, ο δε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ευλογούσε την εγκόσμια εξουσία του αυτοκράτορα. Θεωρητικά η Εκκλησία διαμόρφωνε το ορθό δόγμα και ο αυτοκράτωρ επέβαλλε την συμμόρφωση προς αυτό (Trepanier 2001: 36-38).

Το ιδεατό της σχέσης αυτής αποτυπώνεται στην παράγραφο η' του γ' τίτλου της «Επαναγωγής», της εισαγωγής στον Πρόχειρο Νόμο του Βασιλείου Α', που αποδίδεται στον πατριάρχη Φώτιο:

Τῆς Πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῶ τινι ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη Βασιλεύς ἐστι καὶ Πατριάρχης, διὸ καὶ ἡ κατὰ φύχην καὶ σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία βασιλείας ἐστι καὶ ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσιν ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία.

(Lauritzen 2016: 105)

Στο κείμενο αυτό βρίσκεται και η πρώτη ρητή αναφορά σε «συμφωνία».

Ήδη από τους πρώτους χρόνους της βασιλείας του ο Κωνσταντίνος κλήθηκε να παρέμβει ώστε να αρθεί το σχίσμα στην Εκκλησία της Καρχηδόνας, ενώ συνεκάλεσε με δική του πρωτοβουλία Οικουμενική Σύνοδο στην Νίκαια (βλ. παρακάτω). Σε επιστολή του στον «βασιλέα των βασιλέων» της Περσίας δηλώνει πως μεριμνά για τους χριστιανούς πέραν των συνόρων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Runciman 1977: 19). Ο αυτοκράτωρ που συγκαλούσε οικουμενική σύνοδο συμμετείχε στις εργασίες της και κατέβαλλε τα έξοδα μετάβασης και διαμονής των παριστάμενων επισκόπων. Όλες οι σύνοδοι πραγματοποιήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη ή την Μικρά Ασία, ακριβώς για να βρίσκονται κοντά στην έδρα του αυτοκράτορα, και οι συζητήσεις διεξήχθησαν στην ελληνική. Των εργασιών τους προήδρευσε πάντοτε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και όχι ο πάπας της Ρώμης, ο οποίος ουδέποτε παρέστη ο ίδιος, στέλνοντας αντιπροσώπους. Θεωρητικά ωστόσο ο αυτοκράτωρ δεν επενέβαινε σε δογματικά ζητήματα χωρίς η συνδρομή του να ζητηθεί από τους ιεράρχες. Εξάιρεση σε αυτό αποτέλεσαν οι εικονομάχοι αυτοκράτορες και όσοι προσπάθησαν να επιβάλουν την Ένωση επί Παλαιολόγων.

Καίρια θέση στην νέα πολιτική ιδεολογία της εκχριστιανιζόμενης αυτοκρατορίας είχε η ακράδαντη πεποίθηση πως το κράτος αποτελούσε επίγεια εικόνα και ομοίωση της Βασιλείας των Ουρανών – όπως ακριβώς ο άνθρωπος ήταν εικόνα και ομοίωση του Θεού. Η αυτοκρατορία είχε αξιώσεις παγκοσμιότητας (ένας ήταν ο Θεός στους ουρανούς, ένας και ο αυτοκράτωρ στην γη) και «ιερό προορισμό»: Ήλπιζε, τουλάχιστον την εποχή της ακμής της, να συνενώσει υπό τον αυτοκράτορα και την ορθή πίστη όλους τους

κατοίκους της γης (Runciman 1977: 1). Στην Δύση γρήγορα εκφράσθηκαν αντιρρήσεις για την «ιερατική» ιδιότητα του αυτοκράτορα· εκείνος βρισκόταν μακριά, στην Κωνσταντινούπολη, ενώ η αποδοχή οποιουδήποτε δικαιώματος του να παρεμβαίνει σε δογματικά και εκκλησιαστικά ζητήματα θεωρήθηκε απειλή προς την εξουσία του πάπα. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης αντίστοιχη ιερότητα περιέβαλε το πρόσωπο του τσάρου, και αντίστοιχος ιερός προορισμός αποδόθηκε στο κράτος του (βλ. κεφ. 3).

Ερευνώντας την σχέση Εκκλησίας και πολιτείας στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, δεν πρέπει να λησμονεί κανείς πως η διάχυτη σήμερα (στον δυτικό τουλάχιστον κόσμο) αντίληψη περί χωρισμού τους ήταν τότε άγνωστη. «Αντιπαραθέτοντας το κράτος και την Εκκλησία, κάνουμε έναν διαχωρισμό που θα έμοιαζε άνευ νοήματος στους Βυζαντινούς· κάνοντάς τον, διαπράττουμε ιστορικό και φιλολογικό σφάλμα» (Runciman 1977: 4). Η πεποίθηση πως η κρατική εξουσία όφειλε να προασπίζει την «ορθή πίστη» και να καθορίζει με διατάγματα τις αρχές της τύγχανε ευρείας αποδοχής. Η διάκριση της κοσμικής σφαίρας από την πνευματική θα στερείτο νοήματος για τους τότε χριστιανούς, όπως αδυνατούν να την αντιληφθούν ή αποδεχθούν σήμερα πολλοί μουσουλμάνοι. Η ενεργή ανάμειξη των αυτοκρατόρων στα εκκλησιαστικά δεν περιορίσθηκε στην σύγκληση των συνόδων, καθώς συχνά «χειραγώγησαν» τις εργασίες τους ώστε να ληφθούν οι επιθυμητές από εκείνους αποφάσεις.

Πολλοί τάχθηκαν ανοικτά υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς τόσο κατά τις χριστολογικές διαμάχες, όσο και κατά την Εικονομαχία, διώκοντας όσους διαφωνούσαν. Τα περιθώρια ανάμειξης του αυτοκράτορα στο δόγμα

ωστόσο ήταν στην πράξη περιορισμένα. Προσπάθειες των αυτοκρατόρων να επιβάλουν μονομερώς δογματικές θέσεις σε μια διαφωνούσα Εκκλησία δεν έγιναν αποδεκτές από αυτήν, προκάλεσαν εξεγέρσεις και απέτυχαν σε βάθος χρόνου να επιβληθούν. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εν προκειμένω είναι η Εικονομαχία, που ταλάνισε την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία για πάνω από αιώνα (726-787 και 814-842), προκαλώντας κοινωνική αναστάτωση άνευ προηγουμένου από την εποχή του Μεγάλου Διωγμού του Διοκλητιανού (303-313).

Εκκλησιαστικό και αστικό δίκαιο απάρτιζαν ενιαία νομική τάξη και ο αυτοκράτωρ μεριμνούσε εξίσου για την συμμόρφωση προς τους κανόνες αμφοτέρων. Στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία το ιδεατό μοντέλο σχέσεων Εκκλησίας και κράτους έχει περιγραφεί ως «συμφωνία» ή «συναλληλία», μία σχέση αρμονικής συμβίωσης βασισμένης σε αμοιβαία αρωγή και σεβασμό· μία συμπόρευση σε βαθμό τέτοιον, ώστε κράτος και Εκκλησία να έχουν «μία φωνή». Το πώς λειτουργούσε η σύμπραξη των δύο αρχών στην πράξη καταδεικνύεται στις κρατικές πρωτοβουλίες για τον εκχριστιανισμό λαών πέραν των συνόρων, ιδίως στην ιεραποστολή των Σλάβων (βλ. κεφ. 2). Ωστόσο δεν αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο ο διορισμός στον πατριαρχικό θώκο προσώπου που υποδείκνυε ο αυτοκράτωρ, με ακύρωση κατ' ουσία της διαδικασίας συνοδικής εκλογής. Πολλές ήταν και οι περιπτώσεις καθαιρέσης πατριαρχών από αυτοκράτορες που παρενέβαιναν δυναμικά στα εκκλησιαστικά. Η βυζαντινή «συμφωνία» ως αρχή και η εφαρμογή της στις σχέσεις πολιτείας και Εκκλησίας απασχολούν ιδιαίτερα την σχετική συζήτηση στην σημερινή Ρωσία (βλ. κεφ. 7).

Σχίσματα: Ο κατακερματισμός της ενιαίας χριστιανικής οικουμένης

Όσο για την αρχή της πενταρχίας, αυτή –παρά την θεμελιώδη σημασία της στο κανονικό δίκαιο– απεδείχθη γρήγορα θνησιγενής. Θνησιγενής, ευχή παρά πραγματικότητα, απεδείχθη και η παγκόσμια, ενωμένη Εκκλησία, που έμελλε να την κατακερματίσει σειρά σχισμάτων. Θεολογικές και εκκλησιολογικές διαφωνίες γρήγορα πήραν την μορφή πικρών διενέξεων. Το προφανές πρόβλημα ήταν η συμφιλίωση του (εβραϊκής καταγωγής) μονοθεϊσμού της χριστιανικής θρησκείας με την θεία φύση του Ιησού.

Οι προσπάθειες επίλυσής του οδήγησαν σε μια εξαιρετικά πολύπλοκη θεολογία περί τρισυπόστατης θεότητας (Αγίας Τριάδος), δυσνόητη για τον μέσο πιστό και εύαλωτη σε παρερμηνείες. Οι θεολογικές συζητήσεις των πρώτων αιώνων σχετικά με την φύση του Ιησού και τις σχέσεις μεταξύ των υποστάσεων της Αγίας Τριάδας μοιάζουν σήμερα φρικτά ανιαρές, ακριβώς επειδή η κοινωνία έχει εκκοσμικευθεί και η θεολογία δεν απασχολεί την καθημερινότητα των πολλών. Ο Μπρους Κλαρκ, δημοσιογράφος του *Economist* με ειδίκευση στην θρησκευτική ειδησεογραφία, μας επισημαίνει πως δεν πρέπει να υποτιμάμε την σημασία που διαμάχες γύρω από λεπτές και δυσνόητες θεολογικές έννοιες είχαν για τους χριστιανούς της εποχής. Και παραλληλίζει την ένταση και την φονικότητά τους με τις διαμάχες που προκάλεσαν οι διαφορετικές ερμηνείες των θεωριών του Μαρξ και του Λένιν κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα, π.χ. μεταξύ λενινιστών και τροτσκιστών. «Τόσο στην περίπτωση των αιρέσεων όσο και των διαφωνιών γύρω από τον μαρξισμό, οι δογματικές διαφωνίες δεν θεωρούντο ασήμαντες από τους πρωταγωνιστές τους

ούτε από εκείνους που τους ακολουθούσαν. Έδωσαν αφορμή για προσωπικές αλλά και διεθνείς διαμάχες» εξηγεί ο δημοσιογράφος, δημιουργός της στήλης «Erasmus» του *Economist*.

Ασύγκριτα πιο ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη των τοπικιστικών-εθνικών-πολιτισμικών διεκδικήσεων που οι σχετικές διενέξεις έφεραν στην επιφάνεια, αποκαλύπτοντας πολλά για την επιρροή εξω-εκκλησιαστικών παραγόντων στην θεολογία και την λειτουργία, στην πράξη, της Εκκλησίας (για την όλη συζήτηση περί «εθνικού» χαρακτήρα των ετερόδοξων δοξασιών βλ. κεφ. 2).

Το πρώτο σχίσμα εμφανίσθηκε στην Εκκλησία της Καρχηδόνας, στην επαρχία της Αφρικής, κατά τον Μεγάλο Διωγμό του Διοκλητιανού. Το κίνημα, που έλαβε το όνομα του επισκόπου Δονάτου, δεν επέτρεπε σε όσους είχαν απαρνηθεί την πίστη τους κατά τον διωγμό (για να σώσουν την ζωή και την περιουσία τους) να επιστρέψουν στην Εκκλησία ωσότου αναβαπτισθούν. Το ίδιο ίσχυε και για τους ιερείς που είχαν υποκύψει. Στην περίπτωση που δεν είχαν αναβαπτισθεί, τα μυστήρια που τέλεσαν μετά την επάνοδό τους στην Εκκλησία δεν θεωρούντο έγκυρα. Οι αντιρρήσεις των δονατιστών προς την επίσημη Εκκλησία αφορούσαν το ήθος και όχι το δόγμα καθεαυτό: Εξαρτούσαν την εγκυρότητα του μυστηρίου από το ήθος του ιεροουργούντος. Κατά τα λοιπά, τα αιτήματά τους ήταν αμιγώς πολιτικά και κοινωνικά: Οι δονατιστές αμφισβητούσαν το όποιο δικαίωμα του αυτοκράτορα να παρεμβαίνει στα εκκλησιαστικά, ενώ πρέσβευαν πως η Εκκλησία έπρεπε να αμφισβητεί την καθεστηκυία τάξη, όχι να συμπορεύεται μαζί της ή να κάνει υποχωρήσεις «στα εγκόσμια». Με τα σημερινά κριτήρια, θα θεωρούσαμε τους

δωνατιστές φονταμενταλιστές και φανατικούς (Honorun 2018: 42).

Η αίρεση συμπαρέσυρε την πλειονότητα των Βερβέρων, ιδίως στις περιοχές εκείνες της επαρχίας της Αφρικής όπου ο εκλατινισμός είχε προχωρήσει λιγότερο (Jones 1959: 282). Οι δωνατιστές –παρά την αντισυστημική ρητορεία τους– προσέφυγαν στον Μεγάλο Κωνσταντίνο, που συγκάλεσε σύνοδο των επισκόπων των δυτικών μονάχα επαρχιών στην Αρλ της Προβηγκίας το 314. Ο δωνατισμός καταδικάστηκε ως αίρεση, αλλά επεβίωσε για τουλάχιστον τρεις αιώνες, ωστόσο η αραβική κατάκτηση εξαφάνισε τον χριστιανισμό στην Βόρεια Αφρική.

Πολύ πιο μακρόχρονο σχίσμα, που επιβιώνει ακόμη και σήμερα, επέφεραν οι χριστολογικές διαμάχες που ταλάνισαν την Εκκλησία στην Ανατολή. Αφορούσαν τις δύο φύσεις του Χριστού και τον τρόπο ένωσής τους στο ίδιο πρόσωπο (υπόσταση). Πρώτη σοβαρή δογματική διένεξη υπήρξε η σχετική με τον αρειανισμό. Βερβερικής καταγωγής από την Λιβύη, ο Άρειος (256-336) ήταν πρωτοπρεσβύτερος με μεγάλη επιρροή στην Εκκλησία της Αλεξάνδρειας. Η διδασκαλία του αμφισβητούσε την κρατούσα θεολογία περί Αγίας Τριάδος. Υποστήριζε πως ο Υιός –ενσαρκωθείς Λόγος– δεν υφίστατο ανέκαθεν, αλλά υπήρξε κτίσμα (και κατά συνέπεια κατώτερος) του Πατρός, όργανο για την έλευση της Σωτηρίας. Ο αρειανισμός γνώρισε μεγάλη διάδοση στην Αίγυπτο και την Ανατολή και προκάλεσε αναστάτωση και διχασμό στις τοπικές Εκκλησίες.

Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος (πατρ. 328-373) ήταν ο επιφανέστερος πολέμιος του αρειανισμού· τα επιχειρήματα τόσο υπέρ όσο και κατά του δόγματος

αντλήθηκαν από την φιλοσοφική δεξαμενή της αλεξανδρινής σχολής. Ο αρειανισμός καταδικάσθηκε ως αίρεση στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας (325) και την Β΄ Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως (381). Στην Νίκαια, όπου συμμετείχαν επίσκοποι από ολόκληρη την χριστιανική οικουμένη, ο ίδιος ο Μέγας Κωνσταντίνος φέρεται να παρενέβη και να ζήτησε την εισαγωγή της λέξης «ὁμοούσιος» για την περιγραφή της σχέσεως Πατρός και Υιού (οι τρεις υποστάσεις της Αγίας Τριάδος ενώνονται σε μία ουσία). Η παρέμβασή του εγκαινίασε μακρά παράδοση αυτοκρατορικών επεμβάσεων στο δόγμα. Δεν απέτρεψε ωστόσο την ευρύτατη διάδοση του αρειανισμού σε ολόκληρο τον ρωμαϊκό κόσμο αλλά και πέραν αυτού, ιδίως μεταξύ των γερμανικών φύλων, ούτε τις μετέπειτα χριστολογικές έριδες.

Η σύνοδος εξάλλου απέτυχε να εξηγήσει πώς «ο Θεός έγινε άνθρωπος» στο πρόσωπο του Ιησού, αφήνοντας έτσι το πεδίο ελεύθερο σε αντικρουόμενες ερμηνείες. Οι δύο φύσεις του Χριστού πώς συνυπάρχουν στην ίδια υπόσταση (πρόσωπο); Παραμένουν διακριτές, ενώνονται χωρίς να συγχέονται ή συγχέονται σε μία και μόνη; Στην όλη διαμάχη βρήκε πεδίο έκφρασης η πικρή αντιζηλία ανάμεσα στις θεολογικές σχολές της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας. Κατηρτισμένοι στην ελληνιστική φιλοσοφία, οι Αλεξανδρινοί θεολόγοι πρότασαν μία αλληγορική ερμηνεία των Γραφών, που αναζητούσε κρυμμένα μηνύματα και πραγματοποιούσε τολμηρές νοητικές ακροβασίες. Τάσσονταν υπέρ της ένωσης, της συνύπαρξης της θείας και ανθρώπινης φύσης στον Χριστό (Woodward 1916: 42). Οι Αντιοχείς θεολόγοι, αντιθέτως, στέκονταν περισσότερο στο γράμμα των Γραφών και έδιναν μεγάλη έμφαση στην

διάκριση των δύο φύσεων (ανθρώπινης και θείας) στο πρόσωπο του Ιησού.

Την χριστολογική διαμάχη ξεκίνησε ο συριακής καταγωγής πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεστόριος (πατρ. 428-431). Προωθούσε μία ακραία μορφή δυοφυσιτισμού, κατά την οποία στο πρόσωπο του Ιησού συνυπήρχαν δύο υποστάσεις σε ένα σώμα – η θεία και η ανθρώπινη φύση εντελώς χωρισμένες. Παράλληλα απέρριπτε την προσωνομία «Θεοτόκος» για την Παναγία, θεωρώντας πως αγνοεί την ανθρώπινη φύση του Υιού. Η αντίδραση σε αυτή την απόλυτη διχοτόμηση ήλθε άμεσα από την Αλεξάνδρεια και τον πατριάρχη της Κύριλλο, που κατηγόρησε τον Νεστόριο για αίρεση. Ο Νεστόριος προσέφυγε στον αυτοκράτορα Θεοδοσίο Β΄, ζητώντας του να συγκαλέσει οικουμενική σύνοδο. Αυτή συνεκλήθη στην Έφεσο, κέντρο λατρείας της Θεοτόκου, το 431. Οι επίσκοποι από την Συρία που στηρίζαν τον Νεστόριο καθυστέρησαν να φθάσουν και ο Κύριλλος πίεσε οι εργασίες να αρχίσουν χωρίς αυτούς. Φυσικά επικράτησαν οι θέσεις του Κυρίλλου· ο νεστοριανισμός καταδικάσθηκε ως αίρεση, ο Νεστόριος καθαιρέθηκε και εξορίσθηκε.

Η Σύνοδος της Εφέσου αποτέλεσε κατά κράτος νίκη της αλεξανδρινής επί της αντιοχειανής σχολής, στην οποία ανήκε ο συριακής καταγωγής Νεστόριος (τον είχε στηρίξει ο πατριάρχης Αντιοχείας Ιωάννης). Ταυτόχρονα θεωρήθηκε στην Αλεξάνδρεια θρίαμβος η καθαίρεση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως από τον Κύριλλο. Η Αντιόχεια υπέστη και δεύτερο πλήγμα όταν η σύνοδος απέσπασε την Εκκλησία της Κύπρου από το πατριαρχείο της, ανακηρύσσοντάς την αυτοκέφαλη (η Κύπρος έγινε έτσι η πρώτη αυτοκέφαλη Εκκλησία μετά τα πρεσβυγενή πατριαρχ-

χεία). Τον νεστοριανισμό υιοθέτησε η Εκκλησία της Ανατολής, που είχε πρόσφατα (410) συσταθεί στην Περσία, με έδρα την πρωτεύουσα των Σασσανιδών Κτησιφώντα. Σε αυτήν προσχώρησαν πολλοί πιστοί από την Περσία και την Μεσοποταμία. Ιεραπόστολοι διέδωσαν τον νεστοριανισμό στην κεντρική Ασία και μέχρι την Κίνα, παρήκμασε όμως εντελώς μετά την επιβολή του ισλάμ.

Η καταδίκη του Νεστορίου δεν έλυσε το πρόβλημα, καθώς δεν διευκρίνισε τον τρόπο της ένωσης των δύο φύσεων στον Ιησού. Δημιουργήθηκαν πολλές παρανοήσεις γύρω από την χρησιμοποιούμενη ορολογία και γρήγορα υιοθετήθηκαν ακραίες θέσεις. Ανήσυχη με την εξάπλωση του νεστοριανισμού, η αλεξανδρινή Εκκλησία άρχισε να δίνει ολοένα και περισσότερη έμφαση στην ενότητα της θείας και της ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του Ιησού. Πολλοί αρχιερείς άρχισαν να κάνουν λόγο για μία σύνθετη φύση του Ιησού, καθώς η θεία «απορρόφησε» την ανθρώπινη, χωρίς ωστόσο να την απαλείψει. Η θέση αυτή έμεινε γνωστή ως «μονοφυσιτισμός», όρο τον οποίον εξάρχως απέρριψαν οι οπαδοί της προτιμώντας τον ορθότερο «μιαφυσιτισμός». Ο μιαφυσιτισμός γρήγορα υιοθετήθηκε από την αλεξανδρινή Εκκλησία ως αντίδοτο στον νεστοριανισμό. Νοητικές ακροβασίες, ορολογικές παρεξηγήσεις και –κυρίως– ο ανταγωνισμός μεταξύ των πατριαρχείων και θεολογικών σχολών ώθησαν τα πράγματα στα άκρα. Ο αυτοκράτωρ Μαρκιανός (βασ. 450-457) συγκάλεσε Οικουμενική Σύνοδο στην Χαλκηδόνα το 451.

Η Σύνοδος της Χαλκηδόνας καταδίκασε τον μονο-/μιαφυσιτισμό ως αίρεση και καθαίρεσε τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Διόσκορο. Προσπάθησε να δώσει τέλος στην χριστολογική διαμάχη, εκδίδοντας τον *Όρο της Πίστεως*,

που αναγνωρίζει τον Ιησού ως τέλειο Θεό και τέλειο Άνθρωπο, ενώ μιλά για δύο φύσεις που «άσυγχύτως, άτρέπτως, άδιαιρέτως, άχωρίστως» συνυπάρχουν «εις έν πρόσωπον και μίαν ύπόστασιν». Ο αυτοκράτωρ Μαρκιανός έκανε την χαλκηδόνια θεολογία (δύο φύσεις σε μία ύπόσταση) νόμο του κράτους.

Την επαύριον της συνόδου σημειώθηκε το μεγαλύτερο ως τότε σχίσμα, καθώς η «οικουμένη» της χριστιανικής Ανατολής χωρίσθηκε σε χαλκηδόνιες και μη χαλκηδόνιες ομολογίες. Πρώτη η Αρμενική Αποστολική Εκκλησία, η επικράτεια της οποίας βρισκόταν πέραν της αυτοκρατορίας, απέρριψε τον όρο της Χαλκηδόνας και αποσχίσθηκε από την «Εκκλησία της Ρώμης», απόφαση που έγινε οριστική το 554. Η αλεξανδρινή Εκκλησία επίσης απέρριψε την χαλκηδόνια θεολογία. Η καθαίρεση του πατριάρχη της και το γεγονός ότι η σύνοδος απέδωσε στην Κωνσταντινούπολη ίσα πρεσβεία με την Ρώμη θεωρήθηκαν μεγάλη ταπείνωση για την Αλεξάνδρεια. Από το 457 συγκροτήθηκε χωριστή Εκκλησία στην Αλεξάνδρεια, η Κοπτική Ορθόδοξη, με δικό της πατριαρχείο, που σε βάθος χρόνου απέκτησε έντονα εθνικό χαρακτήρα (βλ. κεφ. 2). Η κοπτική έγινε η μόνη γλώσσα λειτουργίας της (στην οποία προστέθηκε, αιώνες αργότερα, η αραβική).

Η Νουβία και η Αιθιοπία, που υπάγονταν εκκλησιαστικά στην Αλεξάνδρεια, εντάχθηκαν στον μη χαλκηδόνιο κόσμο. Παρότι η Σύνοδος της Χαλκηδόνας σημείωσε τον θρίαμβο της αντιοχειανής θεολογίας, στην πλειονότητά τους οι πιστοί του Πατριαρχείου Αντιοχείας αρνήθηκαν τις αποφάσεις της και προσχώρησαν στην αλεξανδρινή μιαφυσιτική θεολογία. Ίδρυσαν χωριστή, μη χαλκηδόνια, Εκκλησία, την Συριακή Ορθόδοξη, το 518.

Τα «ρωμαϊκά» Πατριαρχεία Αλεξανδρείας και Αντιοχείας συνέχισαν υφιστάμενα εντός της χαλκηδόνιας χριστιανοσύνης, αλλά οι πιστοί τους περιορίστηκαν κυρίως σε θύλακες αστικών (συνήθως ελληνόφωνων) πληθυσμών. Τους τελευταίους οι μη χαλκηδόνιοι τους αποκαλούσαν «βασιλικούς» ή «μελχίτες» (από την σημειτική λέξη *μέλεχ/μέλεκ*, που δηλώνει τον βασιλέα). Η παραμονή εντός της χαλκηδόνιας ομολογίας ταυτιζόταν στα μάτια των μη χαλκηδόνιων με την πίστη-υποταγή στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και την επίσημη Εκκλησία της αυτοκρατορίας. Οι βασιλικοί χρησιμοποιούσαν για αιώνες αποκλειστικά την ελληνική στην λειτουργία (η αραβική προστέθηκε σταδιακά, αιώνες μετά την αραβική κατάκτηση, όπως και στην Κοπτική και την Συριακή Εκκλησία). Το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων κατόρθωσε να διατηρήσει την μεγάλη πλειονότητα των πιστών του, καθώς ο μισοσιτισμός γρήγορα εξαλείφθηκε στους Αγίους Τόπους.

Η συρρίκνωση της αυτοκρατορίας και το «Μέγα Σχίσμα» ισχυροποιούν τον Οικουμενικό Θρόνο

Με τα σχίσματα συρρικνώθηκε η χαλκηδόνια οικουμένη πληθυσμιακά, περιοριζόμενη (σε γενικές αλλά όχι απόλυτες γραμμές) στον ελληνόφωνο κόσμο της Ανατολής και τον λατινόφωνο της Δύσης. Ταυτόχρονα ωστόσο η επιβολή ενιαίων θεολογικών θέσεων –ως απάντηση σε εκείνες των αιρέσεων– οδήγησε στην παγίωση της ενιαίας αυτοκρατορικής Εκκλησίας. Μια γενιά μετά την Χαλκηδόνα, κατά το ήμισυ του 5ου αιώνα, εμφανίζεται ο τίτλος «οικουμενικός» για τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, σημειώνει ο Κώστας Σταματόπουλος. Η ακρωτηριασμένη από

τα σχίσματα χαλκηδόνια οικουμένη έμελλε αργότερα να επεκταθεί πολύ πέραν των συνόρων της άλλοτε Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στους Σλάβους της Ανατολικής και σε όλα τα νέα έθνη της Δυτικής Ευρώπης. Βραχυπρόθεσμα ωστόσο τα σχίσματα προκάλεσαν σοβαρή δημογραφική αιμορραγία και πικρές αντιδικίες.

Πολύ γρήγορα στην πληθυσμιακή αποψίλωση της χαλκηδόνιας οικουμένης προστέθηκε η εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας. Η Ρώμη και ολόκληρο το δυτικό μισό της χάθηκαν με τις βαρβαρικές εισβολές του 5ου αιώνα. Ο Ιουστινιανός ανέκτησε την Ιταλία και την Ρώμη, αλλά η τελευταία και η κεντρική και βόρεια Ιταλία χάθηκαν ξανά δύο αιώνες αργότερα. Πολύ πιο καταστροφική, πραγματική συμφορά για την πολιτική κληρονομία της Ρώμης και τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό της, υπήρξε η εισβολή των Αράβων τον 7ο αιώνα. Η Βόρεια Αφρική, η Αίγυπτος, η Συρία, η Παλαιστίνη και η Άνω Μεσοποταμία πέρασαν στον αραβομουσουλμανικό πολιτισμικό κύκλο. Η χιλιετής εκεί ελληνορωμαϊκή κληρονομία σχεδόν αφανίστηκε· πανάρχαιες γλώσσες (κοπτική, συριακή-αραμαϊκή) έσβησαν σιγά σιγά, αντικαθιστάμενες από την αραβική.

Η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Ιερουσαλήμ, τρεις από τις έδρες της πενταρχίας, βρέθηκαν όχι μόνο εκτός αυτοκρατορίας, αλλά και υπό την κυριαρχία αλλοθρήσκων. Μόνη η Κωνσταντινούπολη παρέμενε στην ρωμαϊκή επικράτεια, και μόνη αυτή από τα πατριαρχεία της Ανατολής υπό χριστιανό μονάρχη. Η δε Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε πια περιορισθεί στις περιοχές που κατοικούσαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί. Η Ρωμανία, η χώρα των Ρωμαίων της Ανατολής, απέκτησε έτσι τον ελληνορθόδοξο χαρακτήρα που θα την σημάδευε για τους επόμενους οκτώ αιώνες

ζωής της και που ιστορικοί (κατά πολύ μεταγενέστεροί της) αποκάλεσαν «βυζαντινό».

Τον χαλκηδόνιο κόσμο έμελλε, μισή χιλιετία μετά την συρρίκνωσή του με τα χριστολογικά σχίσματα, να τον διχοτομήσει νέο σχίσμα ανάμεσα στην Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη. Ήδη από την εποχή της εγκατάστασης των βαρβαρικών φύλων στην άλλοτε ρωμαϊκή Δύση, το πολιτικό, γλωσσικό και πολιτισμικό χάσμα της με την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στην Ανατολή είχε βαθύνει. Στην ελληνόφωνη θεολογία της Ανατολής, τους στοχαστές απασχολούσαν πρωτίστως ζητήματα μεταφυσικής, τα οποία προσέγγιζαν με φιλοσοφικά εργαλεία. Την λατινόφωνη της Δύσης απασχολούσαν περισσότερο πρακτικά προβλήματα χριστιανικής ηθικής, που προσεγγίζονταν με νομικής φύσεως εργαλεία.

Το πολιτισμικό ρήγμα μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως βάρυνε απότομα μόλις έληξε η περίοδος ελέγχου της παποσύνης από την (Ανατολική) Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, γνωστή ως «βυζαντινή παποσύνη» (537-752). Η ανάκτηση της Ιταλίας από τον Ιουστινιανό εγκαινίασε την περίοδο κατά την οποία ο αυτοκράτωρ της Κωνσταντινούπολης ασκούσε μεγάλη επιρροή επί της Εκκλησίας της Ρώμης. Από το 678 ως το 752 οι πάπες ήταν Έλληνες ή ελληνόφωνοι από τις ιταλικές κτήσεις της Ρωμανίας, την Ελλάδα-Μικρά Ασία ή την Συρία-Παλαιστίνη. Παρά τις ενίοτε θεολογικές διαφωνίες τους με τους αυτοκράτορες, ιδίως επί Εικονομαχίας, οι πάπες αποδέχθηκαν την πρακτική ο αυτοκράτωρ να δίδει την έγκρισή του ώστε ο εκλεγείς από τους καρδινάλιους πάπας να χειροτονηθεί.

Μετά την κατάρρευση του δυτικού μισού του ρωμαϊκού κράτους, η παιδεία εκεί καταποντίσθηκε. Η γνώση των

ελληνικών έσβησε, αλλά περιορίστηκε αισθητά και εκείνη της κλασικής λατινικής. Η καθομιλουμένη δημοτική λατινική επεβλήθη απολύτως. Δεν μπορούσε όμως να αποδώσει τις λεπτές θεολογικές έννοιες της ελληνικής, γύρω από τις οποίες διαπληκτιζόνταν αρχιερείς και θεολόγοι στην Ανατολή. «Οι λεπτές φιλοσοφικο-θεολογικές διατυπώσεις των συνόδων μεταφράζονταν “στο περίπου” στα χονδροκομμένα λατινικά του πρώτου Μεσαίωνα» σημειώνει ο Κώστας Σταματόπουλος. Στο γλωσσικό και θεολογικό χάσμα προστέθηκε η δυσκολία φυσικής επαφής: Οι κατακτήσεις και η θαλασσοκρατορία των Αράβων δυσχέραναν πολύ την επικοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, συμβάλλοντας στην περαιτέρω απομάκρυνση των δύο κόσμων.

Το 751 η εξουσία της Ραβέννας καταλήφθηκε από τους Λομβαρδούς και η Ρωμανία στερήθηκε (αυτήν την φορά οριστικά) τις κτήσεις της στην κεντρική και βόρεια Ιταλία, συμπεριλαμβανομένης της Ρώμης. Οι Λομβαρδοί ζητούσαν να κάνουν την Αγία Πόλη φόρου υποτελή τους. Αδυνατώντας να λάβει βοήθεια από τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, που μαχόταν τους μουσουλμάνους στην Ανατολή, ο πάπας Στέφανος Β΄ απευθύνθηκε στον βασιλέα των Φράγκων Πεπίνο τον Βραχύ (βασ. 751-768). Τον έχρισε το 754 σε λαμπρή τελετή, το τυπικό της οποίας διατήρησαν οι στέψεις των βασιλέων και αυτοκρατόρων της Γαλλίας ως την κατάργηση της μοναρχίας (1792). Το χρίσμα προσέδιδε στον μονάρχη που το λάμβανε μία αύρα ιεροσύνης γινόταν ένας «νέος Δαβίδ» (Heath 1972: 100, 104), προστάτης της χριστιανοσύνης και της Εκκλησίας. Οι Φράγκοι γρήγορα απέσπασαν από τους Λομβαρδούς τις περιοχές της εξουσίας της Ραβέννας και ο Πεπίνος τις δώρισε στην Αγία Έδρα το 756.

Η «δωρεά του Πεπίνου» επισφράγισε την συμμαχία της παποσύνης με τους Φράγκους, γνωστή ως «φραγκική παποσύνη» (756-857). Έθεσε τα θεμέλια του παπικού κράτους και της κοσμικής εξουσίας του πάπα. Παράλληλα εγκαινίασε τον φραγκικό έλεγχο επί της Αγίας Έδρας: Οι Φράγκοι βασιλείς είχαν την εξουσία που τους έδινε το χρίσμα. Ο διάδοχος του Πεπίνου Κάρολος ο Μέγας (Καρλομάγνος) αρνήθηκε τις αποφάσεις της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας, που αποκατέστησε την λατρεία των εικόνων. Ο λόγος δεν ήταν θεολογικός –καταδίκαιζε την Εικονομαχία, όπως και σύσσωμη η Δυτική Εκκλησία–, αλλά πολιτικός: Την οικουμενική σύνοδο είχε συγκαλέσει η αυτοκράτειρα Ειρήνη, και των εργασιών της προήδρευσε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αντί του πάπα.

Ο Καρλομάγνος αμφισβήτησε πως ο «βασιλεύς των Ελλήνων» είχε δικαίωμα να συγκαλέσει σύνοδο που θα δέσμευε την όλη Εκκλησία, προνόμιο που διεκδικούσε ο ίδιος, επικαλούμενος το παπικό χρίσμα κατά την στέψη του ως βασιλέα των Φράγκων το 768. Συνεκάλεσε μάλιστα ο ίδιος σύνοδο στην Φρανκφούρτη το 794, που εξέδωσε δικές της αποφάσεις με αξίωση οικουμενικότητας και ανακήρυξε τον Καρλομάγνο «βασιλέα και ιερέα» όλων των χριστιανών – θέτοντάς τον στην πράξη επικεφαλής της Εκκλησίας στην Δύση και απειλώντας έτσι το πρωτείο του επισκόπου Ρώμης. Στην σύνοδο της Φρανκφούρτης η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα όσο και από τον Υιό (*filioque* λατινιστί) προστέθηκε στο Σύμβολο της Πίστεως. Παρότι ο πάπας Αδριανός Α΄ δέχθηκε τις αποφάσεις της Νίκαιας και όχι αυτές της Φρανκφούρτης, η φραγκική επιρροή επί της Ρώμης γρήγορα θα έκανε τις σχέσεις της με την Κωνσταντινούπολη ιδιαίτερα δύσκολες.

Το απόγειο της φραγκικής παποσύνης ήλθε όταν ο πάπας Λέων Γ΄ έστεψε τον Καρλομάγνο «αυτοκράτορα Ρωμαίων» τα Χριστούγεννα του 800. Η είδηση προκάλεσε αποτροπιασμό στην Κωνσταντινούπολη, στον θρόνο της οποίας βασίλευε η Ειρήνη η Αθηναία (Σαρανταπήχαινα). Οι σχέσεις παλαιάς και νέας Ρώμης ταράχθηκαν συθέμελα. Έκτοτε η Ρώμη αναγνώριζε ως νόμιμο συνεχιστή του ρωμαϊκού imperium όχι τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά εκείνον της «Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας». Οι αυτοκράτορες Ρωμαίων στην Κωνσταντινούπολη επέμεναν πως μόνο εκείνοι ήταν νόμιμοι κληρονόμοι του imperium και του τίτλου, ενώ θεωρούσαν τους φορείς του στην Δύση σφετεριστές. Εφεξής τα δύο κέντρα της χριστιανοσύνης θα είχαν αποκλίνουσα πορεία.

Η όλη διαμάχη περί filioque δεν ήταν παρά προϊόν της φιλοδοξίας αυτής των Φράγκων να οικειοποιηθούν την ρωμαϊκή κληρονομία και να ελέγξουν την Εκκλησία (Heath 1972: 97, 99). Ως την φραγκική παποσύνη οι διαφορές Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως εντοπιζόνταν σε ζητήματα εκκλησιαστικής οργάνωσης και λατρευτικών ηθών και παραδόσεων. Αποκλίνουσες πρακτικές –όπως η χρήση άζυμου άρτου στην λειτουργία της Ρώμης και η μετάληψη οίνου μόνο από τους ιερείς, το άγαμο των ιερέων και ο διαφορετικός τρόπος σχηματισμού του σημείου του σταυρού– δεν συνιστούσαν δογματικές διαφωνίες. Πρώτη τέτοια υπήρξε η σχετική με το filioque. Σημειωτέον πως η διδασκαλία περί εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα και τον Υιό απαντάται στους Πατέρες της Εκκλησίας των πρώτων αιώνων· δεν είχε όμως περιληφθεί στο Σύμβολο της Πίστεως (Heath 1972: 98). Στην Δύση θεωρήθηκε πως η έμφαση στην θεία φύση του Ιησού απο-

τελούσε «αντίδοτο» στον αρειανισμό, που είχε μεγάλη διάδοση μεταξύ των γερμανικών φύλων.

Οι Φράγκοι από την εποχή του Καρλομάγνου πίεζαν για την εισαγωγή του filioque στο Σύμβολο της Πίστεως για να καταπολεμήσουν αρειανίζουσες αιρέσεις στις επαρχίες τους, αλλά και ως θεολογικό επιχείρημα για την απομάκρυνση της Ρώμης από την «κηδεμονία» του «αυτοκράτορα Ρωμαίων» στην Πόλη. Οι πάπες ωστόσο αντιστάθηκαν για μεγάλο διάστημα. Η Κωνσταντινούπολη, αλλά και πολλοί πάπες ως τον 11ο αιώνα, δεν δέχονταν οποιαδήποτε τροποποίηση στο δόγμα χωρίς σχετική απόφαση οικουμενικής συνόδου. Εφόσον το Σύμβολο της Πίστεως το είχαν καθορίσει οικουμενικές σύνοδοι, μόνο μία νέα τέτοια θα ήταν αρμόδια να το τροποποιήσει ή ερμηνεύσει. Χωρίς αυτήν, κάθε σχετική «καινοτομία» συνιστούσε αίρεση.

Τελικά το filioque εισήχθη στο Σύμβολο της Πίστεως της Ρώμης αφού οι Σάξονες αντικατέστησαν τους Φράγκους στην ηγεσία της «Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» της Δύσης. Οι Σάξονες αυτοκράτορες στέφονταν στην Ρώμη, για να πάρουν το παπικό χρίσμα. Κατά την στέψη του Ερρίκου Β΄ στον θρόνο του Καρλομάγνου, το 1014, το filioque περιελήφθη για πρώτη φορά στην απαγγελία του Συμβόλου κατά την λειτουργία. Έκτοτε η ένταση μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως απέκτησε ολοένα και σοβαρότερο χαρακτήρα, ωστόσο κορυφωθεί με τα αμοιβαία αναθέματα του 1054. Το σχίσμα πάντως δεν απέκτησε μόνιμο και αμετάκλητο χαρακτήρα παρά πολύ μετά την χρονολογία εκείνη, όπως καταδεικνύει και η Α΄ Σταυροφορία (1095-1099). Ο Αλέξιος Κομνηνός έπεισε τον πάπα Ουρβανό Β΄ και τους Δυτικούς ηγεμόνες να διοργα-

νώσουν σταυροφορία για την αρωγή των χριστιανών της Ανατολής κατά των Σελτζούκων, που είχαν καταλάβει την Μικρά Ασία, την Συρία και τους Αγίους Τόπους. Η σταυροφορία οργανώθηκε γύρω από την παπική έκκληση για την σωτηρία των χειμαζόμενων χριστιανών αδελφών της Ανατολής, οι οποίοι πουθενά δεν αναφέρονται ως «σχισματικοί» (Μασσαβέτας 2015: 52-54, 62-65). Τα τραγικά γεγονότα της Δ' Σταυροφορίας με την Άλωση της Πόλης (1204) ήταν που έκαναν το σχίσμα να μοιάζει για αιώνες μετά αγεφύρωτο.

Σε κάθε περίπτωση το σχίσμα Ανατολής-Δύσης ενίσχυσε την θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου εντός της ορθοδοξίας. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως είχε αναγνωριστεί ως «πρώτος μεταξύ ίσων» στην Ανατολή. Τώρα που η Ρώμη είχε «ασπασθεί την αίρεση», η Κωνσταντινούπολη είχε την αδιαμφισβήτητη πρώτη θέση εντός της άλλοτε πενταρχίας. Και μετά το σχίσμα ωστόσο τα τέσσερα εναπομείναντα πατριαρχεία της δεν αποποιήθηκαν την Ρώμη. Η πενταρχία δεν έγινε τετραρχία. Όταν «ο επίσκοπός της απαρηθεί τα λάθη των προκατόχων του [...] [η Ρώμη] θα επανέλθει στην κορυφή της πενταρχίας [...]». Στο μεταξύ ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως χαίρει των πρωτείων στην πράξη» (Runciman 1968: 23). Σημειωτέον ότι το σχίσμα δεν οδήγησε αυτομάτως τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες να πάρουν θέση. Έτσι το Πατριαρχείο Αντιοχείας διατήρησε για αιώνες την ευχαριστιακή κοινωνία τόσο με την Ρώμη όσο και με την Κωνσταντινούπολη.

Γίνεται συχνά λόγος για τα «πρωτεία τιμής» του Οικουμενικού Θρόνου στον ορθόδοξο κόσμο. Στην πράξη ωστόσο τα πρωτεία δεν έχουν απλώς τιμητικό χαρακτήρα. Στο

διοικητικά αποκεντρωμένο ορθόδοξο σύστημα των ανεξαρτήτων Εκκλησιών, τα προνόμια αυτά υφίστανται για να εξασφαλίσουν τον συντονισμό ανάμεσα στις κατά τόπους Εκκλησίες, την μεταξύ τους συνεργασία και την επίλυση των όποιων διαφορών περί την δικαιοδοσία. Μόνο ο οικουμενικός πατριάρχης δικαιούται να συστήσει ειδικό εκκλησιαστικό δικαστήριο για την εκδίκαση διαφορών δικαιοδοσίας οπουδήποτε στον ορθόδοξο κόσμο. Μόνο εκείνος μπορεί να συγκαλέσει τους λοιπούς προκαθήμενους των Ορθοδόξων Εκκλησιών σε σύνοδο. Στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ανήκει η δικαιοδοσία για τις Ορθόδοξες Εκκλησίες της διασποράς, βάσει του 28ου κανόνα της Συνόδου της Χαλκηδόνας. Μόνο εκείνο μπορεί να αναγνωρίσει –χωρίς να απαιτείται συναίνεση των λοιπών Ορθοδόξων Εκκλησιών– το αυτόνομο ή αυτοκέφαλο Ορθόδοξης Εκκλησίας· κάθε αυτοκέφαλη Εκκλησία, αντιθέτως, μπορεί να αναγνωρίσει το αυτόνομο επαρχίας υπό την κανονική της δικαιοδοσία (βλ. κεφ. 9). Σημειωτέον πως ο Οικουμενικός Θρόνος δεν επεμβαίνει ποτέ σε εκκλησιαστικές διενέξεις αυτεπαγγέλτως. Η προσφυγή ενός εκ των εμπλεκομένων σε μια διαφορά μερών απαιτείται, και αρκεί, για να ενεργοποιηθεί το προνόμιο του Οικουμενικού Θρόνου να παρέμβει και να επιδικάσει.

Εξού λοιπόν ο τίτλος «οικουμενικός» του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως είναι ο ανώτατος διαιτητής του ορθόδοξου κόσμου, που –μετά τα σχίσματα με τις μη χαλκηδόνιες Εκκλησίες και με την Ρώμη– ορίζεται ως «οικουμενή». Πέραν αυτών των περιπτώσεων, που απαριθμούνται περιοριστικά, ο Οικουμενικός Θρόνος δεν έχει δικαίωμα παρέμβασης στα εσωτερικά άλλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Σημειωτέον πως δεν υπάρχει ομοφωνία στον ορθό-

δοξο κόσμος ως προς το ακριβές κανονιστικό περιεχόμενο του πρωτείου, καθώς κάποιες προνομίες του –ιδίως το δικαίωμα του εκκλήτου– έχουν υπάρξει αντικείμενα αμφισβητήσεων (και όχι μόνο από την Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία).